

др Светислав Табороши, доцент
Правног факултета у Београду

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИВРЕМЕНОГ РАДА У ИНОСТРАНСТВУ

У друштвеним наукама су ретке, мада могуће, научно добро фундиране анализе текућих збивања; но много чешћа су сазнања која од момента догађања дели извештан временски период. Уколико је посматрани феномен сложенији, утолико су потребнија посебна и паралелна истраживања са становишта различитих дисциплина, која кулминирају извесним синтетичким закључком о тенденцијама посматране појаве¹⁾. Предмет овог излагања — привремени рад у иностранству, нарочито у Западној Европи, представља један од таквих изазова за друштвене науке на којег се може одговорити само уопштавањем многобројних сазнања појединих дисциплина. Анализа економских узрока и карактеристика привремене радне емиграције представља, стога, само један од аспеката овог сложеног комплекса и нема претензије целовитог сагледавања појаве.

¹⁾ Чак се и код класика марксизма примећује да радови посвећени текућем политичком (револуционарном) збивању, нужно носе карактеристике емпиричко-дескриптивног приступа. Тек се у неком каснијем моменту дата историјска грађа сагледава у контексту унутрашњих развојних законитости датог друштва. В. на пример, Марков: *Грађански рат у Француској* или Лењинове радове из периода после револуције.

1. Сматрамо да су миграције радне снаге у директној вези са њеним робним карактером.²⁾ Законитости кретања роба и услуга на тржишту се могу у потпуности манифестовати и код радне снаге: њена понуда, која је атомизирана и неорганизована, у потпуности прати и адаптира се тражњи која има све карактеристике олигопсона. Стога тржиште рада представља класичан пример тржишта купца, чији је релативно повољнији положај у односу на понуду радне снаге, поред економских елемената, појачан још и институционалним — прописима административног карактера о боравку страних радника. У том смислу је тржиште стране радне снаге на привременом раду специфично у односу на домаће тржиште (на којем су субјекти понуде и потражње домаћи резиденти), јер на овом данас постоји високо организован синдикални покрет.

Слобода кретања радне снаге у границама одговарајућег националног привредног простора је једна од најважнијих карактеристика пролетаријата као класе у капиталистичком производном односу. Зато се економски може сматрати потпуно легитимним и такво понашање најамног радника који своју радну снагу износи на неко друго, страно тржиште. За такву праксу у оквиру Европске економске заједнице се чак везују позитивни вредносни судови. У таквим случајевима радна снага не доживљава никакву квалитативну трансформацију производног односа у којем је укључена. Уколико се, међутим, на страно тржиште износи радна снага која у сопственом привредном простору нема робни карактер, њена понуда не представља само квантитативну промену тржишне ситуације, него подразумева и квалитативну трансформацију. Ово питање је утолико интересантије за нашу теоријску мисао, јер се код наших радника јавља реверзибилна трансформација. Раније запослени радници у нашој привреди губе статус који подразумева високу потиснутост робних обележја радне снаге, ако не и њен неробни карактер, а поново стичу онај којег се њихова целокупна радничка класа већ ослободила.

Превазилажење робне природе радне снаге у социјализму је услов њеног генеричког ослобођења, па стога одсуство так-

²⁾ Досадашња пракса социјалистичких друштава је миграције радне снаге у сопственим привредним просторима реализовала кроз административну расподелу радне снаге, што претпоставља друкчију скалу и природу мотива радника и читаве друштвене организације рада. Данас у СССР-у постоји и механизам добровољног привлачења радника — нарочито младих — у привредно неактиврана северна подручја, али он има црте трајних миграција. Извесне формалне сличности са привременим радом, али у самој земљи, срећемо у Кини у периоду тзв. културне револуције.

ве њене природе представља битну карактеристику свих социјалистичких привредних система.³⁾ На овом обележју се у теорији инсистира не само у погледу самоуправног привредног система, него чак и у мисли која се развија на темељу државно-својинског производног односа, где су робни елементи природне радне снаге присутнији. Такав правац у развоју социјалистичких производних односа је присутан не само у сфери политичких ревандикација, него и у основама читавог уставног система земље.

Суочена са чињеницом масовних одлазака на рад у иностранство (која се само због институционалних препрека не јавља и у другим социјалистичким земљама), теорија обично налази објашњења у домену оне димензије економске стварности коју проучава економика земље.⁴⁾ С друге стране, покушаји да се овој појави да теоријско објашњење резултирали су у схватањима која су апсолутизовала робни карактер радне снаге, пледирајући да га она има не само ван земље, односно ван географских граница самоуправне привреде, већ и унутар њих. Одговарајући израз ове концепције се може срести и у економској теорији самоуправног друштва, у дискусијама које су во-

³⁾ О таквој природи радне снаге у социјализму постоји општи, претежно идеолошки консензус, тако да се овај став сматра аксиомом, упркос многих елемената из којих се види да радна снага у социјализму још није у потпуности ослобођена свих обележја које је имала класа најамних радника у капитализму. О овоме видети студију Т. Челенковића: *Радна снага у самоуправном друштву*, Београд, 1980.

⁴⁾ Овде су мање у питању текстови који имају карактеристике научних радова, већ политичке оцене изражено у многобројним резолуцијама. У њима се полази од недозвољене претпоставке о идентичности нормативног и позитивног, односно не увиђа да у понашању радника још постоје елементи логике најамног рада; мада нису доминантни, не могу се занемарити. Значај наслеђа није само квантитативне, него и квалитативне природе. Прво обележје се односи на проблем незапослености; такво схватање у основи прихвата и М. Кораћ, који износи оцену да је основни узрок незапослености у Југославији у неповољном наслеђу из капитализма, које условљава да трајно релативно велики број људи из приватног сектора очекује или тражи запослење у друштвеном сектору. (М. Кораћ: *Социјалистички самоуправни начин производње*, ст. 418). Овај аутор, међутим, сматра да је политика запошљавања нових радника, а посебно трансфера активног становништва из приватног сектора у друштвени, била под недовољном контролом удружених радника (исто, стр. 419). Други, квалитативни аспект капиталистичког наслеђа који је везан за понашање радне снаге с обзиром на очекивани лични доходак је данас мање истражен због постојања високе незапослености, али не ослобађа теорију обавезе да изврши научну евалуацију ове појаве.

бене током друге половине шездесетих година.⁵⁾ Мада ово учење већина представника југословенске економске теорије није прихватила, оно је јасно показало могући правац развоја друштвене организације рада до којег би дошло разграђивањем друштвене својине и диференцирањем доступности друштвених средстава за производњу између ранијих и нових генерација радника. Питање проширивања материјалне основе укупног друштвеног рада, као претпоставка за креирање нових радних места, у самоуправном друштву нема значај општег услова политичке стабилности система, као у „држави благостања”, већ је непосредна манифестација његове суштине.⁶⁾

Другу групу схватања која су одлазак радника на привремени рад у иностранство доводила у закониту везу са карактером самоуправног производног односа имамо у странијој литератури, нарочито оној из источноевропских земаља. Ова гледишта су се мање експлицирала као развијени и аргументовани теоријски текстови посвећени овом конкретном проблему, већ је одлазак радника на рад у иностранство навођен као нужна последица робне привреде и као доказ њене неспојивости са социјализмом.

2. Разлоге за одлазак радника на привремени рад у иностранство не можемо да нађемо у самом самоуправном привредном систему, нити оно проистиче из неспособности система да обезбеди запошљавање додајних радника. Његов развој, међутим, није био праволинијски. Одређене промене у систему, мотивисане тежњом да се у једном моменту максимира стопа раста, а у каснијим подигне економичност пословања или постигне усклађенији привредни и друштвени развој, испољавале су се као својерсне институционалне кризе. Понекад се у литератури јавља неспоразум око природе оваквих прелазних стања. Помиње се, на пример, да кризе стварају саме институције политичког и привредног система, да су оне њихов законити производ. Ми сматрамо, међутим, да се кризе испољавају као институционалне због саме природе друштвеносвојинског односа. Објективни захтеви привредног развоја не могу да доведу до промена субјеката у истим институционалним оквирима (потис-

⁵⁾ Ово схватање је најпотпуније изразио Љ. Марковић у *Економско уређење — Рачи социјализам*, Београд, 1971. г. Сличне концепције о квазиروبној привреди формулисао је Ф. Черне: *Расподјела дохотка према раду*, Економист 2/68 с. Андов: *Противуречно друштвено биће самоуправљача и производња вредности у социјализму*, Социјализам 1/73 и други аутори.

⁶⁾ То је у суштини разлика између функционализма Кејнзове теорије и економије благостања с једне стране, и Марксове критике политичке економије, с друге.

кивање ситних капиталиста од стране крупних у привредно непромењеним приватносвојинским оквирима), већ до мењања самих институција. Свака таква промена у социјалистичком привредном систему омогућује испољавање елемената домаћег и спољног економског окружења, који имају аутохтону тенденцију да потисну владајући самоуправни производни однос. Што су промене крупније, овакви притисци окружења су јачи. Промене које називамо привредном реформом из 1965. г. спадају у врло велике: до тог момента је привредни систем свој ауторитет обезбеђивао не само економским средствима, већ и политичким, израженим у елементима државносвојинског присвајања. Овим променама се тежило ослобађању самоуправљања од таквих утицаја, нарочито присутних у домену проширене репродукције, односно располагању већим делом вишка рада.⁷⁾

Што је период адаптације нових самоуправних институција дужи, афирмација секундарних производних односа је интензивнија, а они добијају агресивније карактеристике. Оваква обележја су показале посебно групносвојинске деформације самоуправних односа, претећи да их потпуно угуше. То је, са друге стране, подстакло уверења да се сукоби самоуправних субјеката могу решавати државним арбитражем. Тако је самоуправни привредни систем дошао у стање дисфункције, а привредни живот је почео да се обнавља по једном другом коду — оном из доба привредног либерализма. Експанзивни секундарни привредни односи у овим условима имају више различитих основа: а) настају деформацијом самог самоуправних производних односа, што се манифестује и кроз отпуштања такозваног технолошког вишка, б) утицаја из наслеђених обележја економике земље (резерве радне снаге у примарном сектору и в) утицаја екстерних, капиталистичких привреда. Прва два елемента су утицала на елементе понуде радне снаге из наше земље, а трећи на њену тражњу.

3. Општа претпоставка анализе појаве привременог рада у иностранству се односи на сам обим и природу тржишта радне снаге. Она је и у капитализму специфична роба, уподобљена роби. Једна од њених карактеристика је и у томе што приликом размене роба купци и продавци задржавају своју претходну локацију, не мењају нужно своје место у простору. Стога се може рећи да робно тржиште обухвата читав простор којег насељавају његови редовни субјекти. Код радних миграција то, међутим, није слу-

⁷⁾ Основни подстицај динамици запошљавања проистакао је из екстензивне индустријализације, финансиране помоћу концентрације акумулације кроз камату на пословни фонд и помоћу буџетских средстава. В. Васић: Економска политика Југославије, Београд.

чај. Радници који одлазе на рад у иностранство постају, упркос стварној или илузији привремености свог боравка, део локалне тржишне структуре. Пошто су радници потрошачи различитих роба у земљи рада, ефекат њихових најамнина на средину порекла се огледа само у обиму репатрираних најамнина, односно радничким дознакама. У земљу рада се не враћа еквивалент вредности робе радне снаге (умањен, евентуално, за дневне трошкове репродукције због даљине радног места), већ мањи део. Стога се тржиште радне снаге на привременом раду не поклапа са робним тржиштем, јер радници већи део свог дохотка троше на сопствено издржавање у земљи рада,⁸⁾ па се међународна робна размена (уз искључивање других основа) своди само на онај обим који је одређен радничким дознакама. Зато не долази до интеграције двају привредних простора, до које би, по класичним постулатима либерализма, требало да дође. Пошто услед тога не долази ни до приближавања најамнина у земљи рада и земљи порекла, асиметричност развоја може да остане трајна.

Колонијалном облику капиталистичког тржишта је одговарало јединствено тржиште радне снаге које је било одређено и проистичално из јединственог робног тржишта, на којем је индустрија метрополе ликвидирала домаћу привредну активност, а ослобођену радну снагу користила за уцењивање или аристократизацију домаће радничке класе. Савремено тржиште рада је самостални облик тржишта ресурса. Први облик тог тржишта — тржиште сировина, допуњено је сада тржиштем радне снаге. Одавде јасно следи да је конјуктура на овим тржиштима условљена обимом новчане и структуром реалне акумулације капиталистичких развијених привреда, односно једнострано. Токови радне снаге су независни од токова роба, па је непоклапање граница хомогеног привредног простора и простора који обухвата све учеснике на тржишту привременог рада законито и трајно. Одсуство комплексног повезивања између рада и земаља порекла не омогућује само задржавање разлика у нивоу привредне развијености, него чак и разлика у друштвеној организацији рада у целини.

4. Међународно тржиште радне снаге је нов феномен.⁹⁾ Мада на емпиричкој равни има доста сличности са традиционалним миграцијама становништва неразвијених земаља у развијене, миграцијама типа „трбухом за крухом”, привременост

⁸⁾ Обим трансфера дела зарада у земље порекла не прелази 1/3 најамнина. Ж. Танић: *Пролетаријат изван домовине*, Просвета, Београд, 1979. г. ст. 19.

⁹⁾ Исто, ст. 47.

боравка на раду у иностранству, која је у интересу обеју страна, указује на то да земља увозник радне снаге нема, бар на краatak рок, интерес да прошири своју демографску основу кроз добијање нових грађана као целовитих личности, већ само из најмљивањем њиховог радног времена. Док је класична имиграција макроекономски феномен, код ове су врло присутна нека микроекономска обележја.

С обзиром на просторну удаљеност земље порекла од земље рада, дневна или слична миграција (на пример, седмична) је немогућа, па земља рада мора да прихвати присуство страних радника и у периоду када он ужива дневни или седмични одмор. Но, за узврат извесној мери социјалних нелагодности, земља рада претвара и радничково време не-рада у основ нових облика експлоатације кроз подизање трошкова његовог дневног репродуковања до нивоа уобичајеног у датом друштву, уз много лошији квалитет услуга.

Класична емиграција и привремени рад у иностранству имају, поред психолошких сличности, суштинске разлике. Мада се земља рада чак ни у периодима рецесија не одриче основног контингента страних радника, јер они обављају послове које би домаће становништво обављало уз далеко више најамнине (оријентационо би таква најамнина морала да прелази збир социјалне помоћи незапосленог домаћег радника и најамнине исплаћене страном раднику), она ипак периодично мења структуру привремено запослене радне снаге — како по занимањима, тако и по регионима порекла. Уколико, међутим, боравак постане дуготрајан, психолошки алиби привремености нема никаквог објективног смисла. Такав субјект постаје део националног тржишта радне снаге, а за другу генерацију се такве дилеме више уопште и не постављају — она је и професионално и психолошки припремљена за потребе домаћег капитала. Уколико адаптирани радник ипак напусти првобитну земљу рада, много чешће одлази у ремиграцију него што би се вратио у земљу порекла.

Емиграцију од тржишне алокације радне снаге разликује и Маркс: у „Капиталу”¹⁰⁾ се емиграција помиње само узгредно, у вези са трајним поремећајима капиталистичког развоја Ирске односу на Енглеску, и планом да сва питања у вези са колонијама размотри одвојено, у посебном делу „Капитала” којег није доспео да напише.¹¹⁾

¹⁰⁾ К. Маркс: *Капитал*, т. 1, Загреб, 1947. г. ст. 625 и даље.

¹¹⁾ То је био део замишљење 6. књиге по плану из 1857. г., којег је 1865. г. напустио. V. R. Rosdolsky: *Прилог повијести настајања Марксова „Капитал”*, Београд, 1975. г. (I ст. 25).

„Радно тржиште, као посебан одсек робног тржишта” (Маркс) постоји у привредно интегрисаном простору, али на светском плану оно може да се развије независно од робног управо захваљујући чињеници да робни токови не морају да прате токове рада. У међународним оквирима је довољно да се робним токовима обезбеди генерацијска репродукција радне снаге, и то под условима нижих, локалних најамнина. Развијена социјална политика у земљи порекла, која обезбеђује социјалну заштиту радно неспособним члановима домаћинства чији је члан на привременом раду у иностранству се појављује, заједно са школским системом земље порекла, као једна од детерминаната величине репатрираног дохотка. У стварности су они, често канали извоза дела дохотка неразвијене земље у развијену. Пошто је међународно тржиште рада функционално независно од обима размене роба између земаља рада и земаља порекла, ово његово својство је омогућило једнострану експанзију већ развијенијих земаља. Да није тако, национални нивои најамнина у земљама рада и земљама порекла би се приближили и зависили само од националних производности рада, као што је то класична теорија претпостављала.

5. Околности које утичу на понуду радне снаге у земљама порекла су сличне, мада постоје и извесне које имају национални карактер. У заједничке спадају све оне које директно проистичу из привредне неразвијености и заосталости друштвених односа: нивоа запослености, ниске или недовољне стопе раста, аграрне пренасељености, неповољне структуре активираних природних ресурса, стихијне урбанизације, високе стопе natalитета и неких других обележја. У специфичне околности убрајају се политички систем земље, постојање традиције у погледу емиграције, културна, национална и идеолошка толеранција у земљи, култура и историја, географски положај земље и ранији утицај одређене метрополе, као и језик. За европско тржиште радне снаге је карактеристично да је понуда лоцирана на ободу континента, односно (осим Финске) у медитеранском басену. Са изузетком Француске, све медитеранске земље имају тешкоће са обезбеђивањем довољног броја радних места за своје становништво. По неким мишљењима се ова ситуација среће у свим земљама од Португалије до Турске без изузетка, и статистички посматрана представља константу националних економетријских модела. Јавља се чак и у привредама у којима постоји административна расподела радне снаге, па се незапосленост уопште не помиње.¹²⁾

¹²⁾ В. дискусију Р. Стојановић у Научном прегледу бр. 8/1980. год. стр. 95.

Обилна понуда радне снаге у овом појасу проистиче из економске структуре. У земљама Јужне Европе је примарни сектор доминирао до II светског рата, а у земљама Северне Африке је то случај и данас. Земље рада су ову фазу прошле током друге половине XIX в., а последње од њих у годинама уочи I св. рата.¹³⁾ Због неравномерности капиталистичког развоја, релативно сувишно становништво (оно које није неопходно са становишта репродукције) се не појављује само у почетним фазама развоја капиталистичке привреде, које карактерише интензивно циклично кретање и смењивање периода високе незапослености са онима када се запосленост приближава пуној, већ је општа појава. Наиме, различите националне привреде се у једном моменту налазе не само у објективно различитим фазама развоја, што се може изразити као релативно заостајање једне привреде за другом, већ и у субјективно различитим ситуацијама, јер развијена земља у некој ранијој фази није зависила од динамике коју јој је наметала нека, тада већ развијенија земља.

Због мањег домаћаја друштвене поделе рада, неразвијене привреде су мање осетљиве на међународне привредне поремећаје, што доводи до тога да је тражња радне снаге у таквим земљама мање еластична од оне у развијеним друштвима. Стога у периодима рецесије оне не могу да апсорбују ослобођени вишак радне снаге из земаља рада, чак ни када је реч о њиховим сопственим грађанима, али и развијене земље својом антицикличком политиком теже да задрже стране раднике у земљи чак и када привремено не раде. Земљама рада рецесија омогућује да се уз минималне социјалне трошкове ослободе оних профила радне снаге на привременом раду који им више нису потребни, а истовремено комплетира кадровска основа нових пропульзивних грана. Стога понуда радне снаге није само функција унутрашњих демографских и економских прилика у земљама порекла; такву понуду подстиче, припрема и организује сам капитал земаља рада. На њу утиче и понуда домаће радне снаге у земљама рада.¹⁴⁾

¹³⁾ У развијеним земљама Европе је примарни сектор постигнут у корист секундарног пре II св. рата, а после њега се секундарни смањује у корист терцијарног. Е. Мандел: *Касни капитализам*, Загреб, 1981, год. стр. 305—327.

¹⁴⁾ Постојање резерви радне снаге у примарном сектору представља реалну историјску чињеницу. Но „историзам уопште, неспојен са дијалектичком конкретности, неизбежно се претвара у празну фразу.” Е. Иљенков: *Дијалектика апстрактног и конкретног у Марксовом Капиталу*, Београд, 1975. г. ст. 156. Такав историзам види у привременом раду

Поред ситуације створене ендогеним чиниоцима, на понуду радне снаге из земаља порекла утиче и само постојање развијених привреда. У земљама у развоју је често уништена традиционална натуралнопривредна друштвена организација рада, која је била у стању да прикрије стварну незапосленост. Са друге стране, демографска динамика је услед глобалних биомедицинских побољшања имала сразмерно веће ефекте баш у неразвијеним земљама, јер је ефекат ових мера био усмерен претежно на смањивање стопе морталитета, не изазивајући истовремено опадање стопе наталитета.¹⁵⁾ То је довело до повећања понуде радне снаге изнад оног нивоа којег су развијене земље имале у време сопствене ниже развијености.

Друга битна економска чињеница која утиче на понашање радне снаге у смислу њеног испољавања као понуде на међународном тржишту, и која такво кретање појачава, а изузетно има и оригиналан карактер, је национална различитост најамнина. Миграције се, наиме, остварују не само из земаља које не могу да обезбеде пуну запосленост, већ и из земаља са нижим најамнинама ка онима са вишим. Познато је да на одлуку радника да се запосли у неком предузећу утиче низ чињеница, које одговарају редоследу задовољавања његових мотива. Међу њима истичемо став према различитим врстама радова и различитим друштвеним амбијентима (регионалне, етничке и културне прилике у земљи), као и процена могућности индивидуалне промоције у појединим срединама. Једино се на нивоу опште економске анализе капитализма претпоставља једнодимензионална радникова мотивација најамником. Но, са друге стране, изнети ставови о ширењу лепезе радникових мотива или прихватања тезе о различитој релеванцији најамнине на различитим нивоима оствареног или очекиваног дохотка, која је међу истраживачима неспорна, не негирају овај основни постулат.

С обзиром да је на нижим нивоима дохотка склоност потрошњи већа, то ће атрактивност виших најамнина у земљама рада бити за страног радника већа него за домаћег радника у

у иностранству пуку механичку трансформацију некадашње емиграције, често на тај начин доводећи у сумњу стварни револуционарни карактер самоуправног привредног система. Таквим приступом се, другим речима, изједначавају квалитети и мане привредног система и он третира као неутрална институционална димензија привредног живота.

¹⁵⁾ На овај феномен је својевремено указао још G. Myrdal у књизи *Asian Drama*.

истој земљи, чак и у ситуацији када су они незапослени, али им због система мера социјалне политике егзистенција није у питању. Привлачност виших најамнина је често довољна да компензира неповољне последице привременог боравка и рада у иностранству. Ова привлачност може да буде толика да радник добровољно ступа у друкчију средину и делатност од оне коју је претходно обављао, него се чак укључује у производне односе другог историјског типа, што изискује далеко већи степен адаптације и посредних радникових напора.

Приликом преласка из натуралне или ситноробне производње у развијену капиталистичку привреду, мотиви радника су везани за могућност запошљавања. У суштини, такве ситуације претпостављају и проистичу из индивидуалних, а не друштвених дилема, јер капитализам нужно потискује преживеле облике друштвене организације рада. Други мотив — виши доходак, је карактеристичан за раднике који већ имају одређену индустријску културу, односно друштва која су, с обзиром на укупни друштвени развој, блиска земљама рада. Привлачење стране, нарочито квалификоване радне снаге, помоћу виших најамнина је облик конкурентске борбе између монополских организација и директно води смањивању нивоа коришћења радних ресурса у земљама порекла. За такву миграцију би се тешко нашло друштвено оправдање, што често показује и понашање радника према својим друговима који су добровољно отишли на рад у иностранство („када је у предузећу било тешко”), а касније желе да се врате у исту средину.

Разлике у реалним најамнинама су посебно изражене између западноевропских најамнина и плата на сличним радним местима у земљама Источне Европе. Зато различита ограничења административног карактера имају своје оправдање, али не могу да ослободе субјекте одлучивања у овим земљама од нужности да подстичу раст животног стандарда и личне потрошње у складу са стварним кретањем производности рада.

Карактер југословенске понуде радне снаге на међународном тржишту рада проистиче из оба наведена основа: док с једне стране, радници на привременом раду у иностранству не би могли да нађу одговарајуће запослење у земљи или сопственом региону, за друге је примарни мотив виши доходак у иностранству, чак и по цену прихватања капиталистичког производног

односа.¹⁶⁾ Већина радника из развијених југословенских република би могла да нађе запослење у сопственој средини, уз извесну професионалну преоријентацију, али они ипак раде у иностранству, док ослобођена радна места попуњавају радници из других региона у земљи. Овај феномен је карактеристичан и за неке развијеније привреде. Тако, на пример, аустријски радници раде у Западној Немачкој, а Југословени у Аустрији. У овом контингенту има највише радника из Словеније, а у Словенији у великом броју (око једне трећине свих запослених) раде радници из других југословенских средина.

Пошто су расположива радна места и очекивана висина дохотка основи понуде радне снаге, то су и друштвени механизми за утицање на њено кретање различити. Привредни развој нужно ствара већи број радних места, јер доминантни производни односи потискују секундарне. Динамика овог потискивања зависи од избора технолошког профила инвестиција, али се у развијенијим земљама порекла, укључујући и нашу, чак и уз капитално интензивнији раст постиже стопа запошљавања која омогућује привредну активизацију демографског пораста.¹⁷⁾ Стога овај основ понуде има, за све европске и већину медитеранских земаља, ограничене перспективе. Њихов даљи раст ће ускоро довести до суочавања ових привреда са несташицом радне снаге и нужношћу још интензивнијег привређивања.

Привредни развој не може, међутим, да доведе до аутоматског превазилажења других основа. Већ данас примећујемо да радници мењају земљу рада само ако је разлика у реалном доходу довољно велика, а она не проистиче само из разлика у индивидуалној производности рада, већ услед деловања механизма расподеле, нарочито секундарне. Услед овога је разлика у друштвеној производности рада већа од разлика у индивидуалној, а безусловно је садашња друштвена производност рада у земљи порекла нижа од друштвене производности рада у земљи рада у време њене ниже развијености. Пошто је технички развој најважнија компонента производне снаге рада, то ће се релативна дистанца индивидуалних производности рада безусловно смањити, ако не и нестати. Но на висину личних доходака у социјалистичкој привреди утичу и услови стицања дохотка, а

¹⁶⁾ Ж. Танић: Југословенска радна миграција у Европи и ремиграција у књизи *International Labor Migration in Europe* (R. Krane ed.) Praeger, New York, 1979. г.

¹⁷⁾ Довољно је упоре дити податке о кретању становништва (Статистички годишњак Југославије 1981. г., ст. 112, са подацима о броју новозапослених радника у друштвеном сектору, ст. 126. У последњој декади је пораст броја новозапослених радника износио од 1,1 до 1,9 укупног природног прираштаја.

ови не зависе само од микроекономске рационалности, већ и макро-економске димензије друштвене организације рада, нарочито планирања привредног и друштвеног развоја. Политички волунтаризам, групно својински односи, администрирање и несамоуправно присвајање вишка рада, односно неекономична употреба акумулације, представљају компоненте процеса друштвеног обезвређивања личних радних доприноса, као једне од највећих опасности самоуправног друштвеног развоја. Објективна природа најамнине чини ову категорију релативно стабилнијом од личних доходака или плата у другим социјалистичким земљама, а систем расподеле према раду у многим ситуацијама представља више нормативну него позитивну економску категорију. Стога узроци понашања радника по логици најамног рада и њиховог одласка у развијенију земљу рада немају објективну природу, већ проистичу из дисфункције система, резултат су његових отклоњивих слабости. Међу њима се посебно може истаћи неусклађеност процеса припреме радне снаге у образовању са потребама за одређеним профилима или нивоима стручности. Зато овај основ понуде радне снаге не нестаје аутоматизмом привредног развоја, већ изискује промишљену и стабилну политику непроизводне потрошње, социјалну и економску политику у складу са дугорочним социјалистичким опредељењима друштва.

6. Тражња радне снаге на међународном тржишту је одређена низом економских и друштвених процеса у развијеном земљама рада. Може се слободно рећи да је баш тражња радне снаге примарни чинилац који је омогућио настанак овог тржишта: резерве радне снаге у земљама у развоју и мање развијеним капиталистичким земљама су њихова стална карактеристика, која самостално није довела до настанка међународног тржишта радне снаге. До тога су довеле тек оне околности услед којих се регион Западне Европе претворио из региона емиграције, што је био до II св. рата, у региону имиграције. Ове нове околности се јасно разликују од оних које су постојале у традиционалним земљама имиграције — територијама тзв. Новог света. Узроци увоза радне снаге леже у специфичном капиталистичком развоју у којем је предузетничка функција капитална уз акумулирање огромних узајамно усклађених и повезаних материјално-производних капацитета, привремено потиснула економски значај друга два производна чиниоца — природе и радне снаге.

Технолошки развој Западне Европе после II св. рата је почивао на јефтиним примарним сировинама, пошто при структурирању њихове цене није дошла до изражаја рента. Природни монополи у ваневропским просторима се нису конституиса-

ли као политички, сем уколико то није било у интересу самих капиталистичких компанија из Европе и САД. Спора индустријализација земаља у развоју није створила алтернативна тржишта примарних сировина и енергије, а социјалистичке земље су се у својој стратегији развоја руководиле политиком аутархије у погледу сировина минералног порекла, а делимично и енергије. Монопсон развијених земаља је све до почетка седамдесетих година отклањао све тешкоће проширеној репродукцији капитала, које би могле да наступе услед све веће реткости сировина. У томе треба видети један од основа дуготрајнијег периода просперитета, који је трајао до почетка седамдесетих година.¹⁸⁾

Технички чиниоци заступљени у привреди Западне Европе (такозвани „капитал“) имају, поред универзалних обележја карактеристичних за све савремене технологије, низ специфичности у односу на друге две, њима конкурентне технологије: америчку и совјетску. Мада је Европа после II св. рата поплављена америчким инвестицијама, у њој се нису репродуквале карактеристике америчке, капитално врло интензивне технологије, која је почивала на максималној уштеди живог рада, већ се наставио развој аутохтоне европске технологије. Њену посебну карактеристику представља и одсуство скувих космичких и других авангардних истраживања, уз спремност да се њихови резултати што брже трансферишу у класичне индустријске гране. Сразмерно велика понуда квалификоване радне снаге у послератним годинама је Западној Европи наметнула технолошки модел који је кроз разлику у нивоу најамнина између европских и америчких разлика обезбеђивао конкурентну продукцију уз нижи степен капиталне опремљености и уз ниже трошкове фундаменталних истраживања. Висока концентрација радне снаге, организације производње и других обележја фактора „предузетништво“, довела су до бујања грана металне индустрије, електронике, грађевинарства.

Развој западнoвропских друштава је довео до повећања националног дохотка и сразмерно високог нивоа најамнина, уз обезбеђивање услова блиских пуној запослености. Уместо да у таквој ситуацији, сходно доктринарном моделу, капитал прибегне технолошким побољшањима којима би омогућио повећање релативног вишка вредности (акумулација уз подизање органског састава капитала), европски капитализам је наставио да се и даље проширено репродукује уз релативно спорији пораст органског састава. То су омогућиле две околности: побољшање

¹⁸⁾ Е. Мандел: *op. cit.*, ст. 140 и даље.

односа размене („terms of trade”), што је за привреде са великим учешћем спољнотрговинског сектора било повољније него за оне са нижим, на пример, америчку, и могућност ширења обима расположиве радне снаге преко сопствене демографске основе. То је омогућило капиталу да кроз контролу над граничном најамнином спречи линеарни пораст просечне најмине, односно релативне пад профита.¹⁹⁾ Другим речима, истовремено су се догодиле две околности услед којих је релативно побољшан конкурентски положај европске привреде у светској подели рада, уз истовремено задржавање могућности да се и даље производи апсолутан вишак вредности, као јефтинији метод продубљивања експлоатације.

На овај начин је западноевропски капитализам био у стању да неутрализује ударни карактер технолошких промена које је био приморан да предузме, и до средине шездесетих година продужи животни век морално израбаћене технологије до граница њеног физичког рабаћења и тако смањи интензитет кризних кретања.

Прва указана тенденција се огледала у све већој енергетској и сировинској зависности Европе, која своје минерално благо економски девалвира с обзиром на значајно присуство ренте у структури домаћих трошкова екстрактивне индустрије, уз непризнавање таквих трошкова у структури цена увозних сировина. Друга околност је допунела споријем мењању органског састава капитала пласираних у традиционалне индустријске гране, врло присутне у структури западноевропске индустрије, што је омогућило безболнији прелаз капитала ка новим технологијама. Од средине шездесетих година се развојни потенцијал европске индустрије смањује, али она није пала у кризу какве су обично претходиле већим технолошким променама. Такозвана трећа технолошка револуција²⁰⁾ је остварена са извесном задршком, али са мање потреса.

7. Експлоатација страних радника је праћена низом специфичних односа у вези са трошковима обнављања радне снаге, њене дневне и генерацијске репродукције, који дају основа за оцену да су страни радници на привременом раду, поред уобичајене експлоатације једнаке експлоатацији домаћих радника, подвргнути још и такозваној надексплоатацији. Надексплоатација се не јавља само у процесу рада (прековремени и продужени радни дан), него и у нееквивалентној размени при обезбеђивању средстава за живот. У суштини, страним радни-

¹⁹⁾ S. Casteles — G. Kosack: *Immigrant Workers and Class Structures in W. Europe*, Oxford, London, 1973. g. ст. 128.

²⁰⁾ Е. Мандел: *op. cit.* ст. 152—155.

цима се не обезбеђује потребан производ према степену стварног исцрпљивања радне снаге, већ, у најбољем случају, према просечним условима експлоатације домаћег радника. Мада страни радник ради дуже, напорније и послове који изискују савлађивање већег отпора према радном месту од домаћих радника, добија исту најамнину. Она је, додуше, виша од трошкова репродукције радне снаге у земљи порекла, али је, извесно, нижа од најамнине коју би имао домаћи радник који би пристао да ради исти посао. Да није тако, страни радници се уопште не би запошљавали. Поред експлоатације која проистиче из одређивања „цене рада“ на бази осмочасовног радног дана за знатно дужи, радник је подвргнут и већој интензивности рада него у земљи порекла, лошим прехранбеним, санитарним и другим животним условима у земљи рада. Једино се привременошћу таквог статуса може објаснити добровољно прихватање датих услова. Надексплоатација страних радника омогућују да се у односу на домаћу радну снагу примени други модел експлоатације, производња релатног вишка вредности, будући да се ова повлачи у технолошки динамичније гране.²¹⁾

Елементи надексплоатације страних радника се, осим одређивања најамнине на бази просечног радног времена за дужи радни дан, могу уочити и у следећим чињеницама:

а) У случају да земља рада не води политику реинтеграције, што као правило има само неколико изузетака, страном раднику се не обезбеђује култура и социјална инфраструктура (школе, здравствене установе за младе, спортски терени, библиотеке, позоришта и слично);

б) Станбени услови страних радника су далеко лошији од услова домаћих, што омогућује земљи рада да присвоји апсолутну ренту и на оним непокретностима које би остале економски неактивниране (лоши станови који би, у одсуству страних радника, давно били струшени). При томе се повећава и диференцијална рента, која погађа наслабије плаћене припаднике домаће радничке класе;

в) Уштеде страних радника су релативно веће од уштеда домаћих, па оне, све док се чувају у банкама земље рада, представљају извор новчане акумулације ове земље;

г) Селективна тражња страних радника ка добрима која ће и материјално манифестовати привременост њиховог боравка у земљи рада, омогућује неке облике нееквивалентне размене: ова добра и услуге су знатно јефтинији него што су стандардни

²¹⁾ Е. Балибар: *Вишак вредности и друштвене класе*, Марксизам у свету 1/78 ст. 38—42.

квалитети, али је профит којег доносе натпросечан, будући да на овом тржишту влада ограничена конкуренција (приликом креирања добара и услуга се обилно експлоатише потрошачева носталгија, „земљачки” обзири и слично).

д) Страни радници делују као фактор стабилизације домаће привреде, будући да је њихова агрегатна тражња у земљи рада мања не само од новостворене вредности, него и од агрегатних најмнина. Стога страни радници директно подстичу извоз роба и услуга земље рада, смањују у њој утицај „инфлације трошкова” и друге видове непроизводне потрошње.

ђ) Страни радници се слабо интегришу у синдикалну структуру, нису самосвесна класа, што омогућује да се и при високој запослености одвија оштра конкуренција маргиналних радника, која утиче на општи ниво најмнина у гранама њихове веће заступљености.

е) Након повратка у земљу порекла, радници опонашају модел потрошње земље рада, те се појављују као потрошачи добара из те земље. Негативни ефекти трансфера дознака, које је земља рада трпела у почетку, овим се неутрализују и прерастају у позитивне.

ж) Пошто се ослобађа старијих и болешљивих радника, земља рада је ослобођена тешкоћа обезбеђивања животних услова ових људи након њиховог повратка у земљу порекла.

8. Подручје привремене радне имиграције се данас шири. Поред подручја Западне Европе и САД, Канаде и Аустралије, данас се као земље рада јављају и блискоисточне, нафтом богате земље, као и низ земаља у развоју које, упркос постојању довољних резерви радне снаге, немају одговарајућу квалификациону структуру неопходну ради реализације сопствених планова развоја.

Економска анализа рада страних радника класичном cost-benefit анализом или методом оцењивања разграђених појединачних детерминаната понуде и тражње може да да само једностране резултате које треба интерпретирати у светлу научних дисциплина. Крећући се у кругу сазнања које даје економија, по нашем мишљењу, је неспоран став да страни радници објективно омогућују капиталистичком друштву да одложи неке своје неминовне мѐне јер, заједно са условима који владају у светском економском поретку, доприносе стабилизацију капитализма и очувању одговарајућег мотивационог система који се изражава кроз критерије профитне стопе. У односу на иманентне законе развоја капиталистичког начина производње, присуство страних радника на привременом раду је „чинилац супротног дејства” или реметећи елемент у теоријском моделу капитализма.

Приликом оцењивања ефеката привременог рада у развијеним друштвима не могу се изрећи једнозначне оцене: док су за земље на доњем прагу нивоа привредне развијености привремене миграције неминовне и зато оправдане, код развијенијих се оцена мора диференцирати с обзиром на краткорочне и дугорочне ефекте, квалитет радне снаге у иностранству, степен интегрисаности националне привреде у светској и слично. У оквиру економске науке се може доћи до сазнања о законитостима развоја ове појаве, али њихова интерпретација захтева мултидисциплинарни приступ свих друштвених наука.